

Eesti naisliikumine Saksa okupatsiooni ajal 1941–1944: kohandamine ja arendamine

Anu Kannike

Teesid. Artikkel käsitleb Eesti naisliikumise eesmäärke, tegevussuundi ja tegevuse tulemusi Saksa okupatsiooni (1941–1944) aegse argielu kontekstis. Uurimus tugineb Kodumajandusameti materjalidele Rahvusarhiivis, ametlikele dokumentidele ja ajakirjandusele. Naisliikumise korraldajad kohandusid okupatsioonivõimu struktuuride ja rahastusprioriteetidega ning nende propagandasuundadega, mis haakusid argise toimetuleku ja tsiviliseeriv-ratsionaalsete eesmärkidega – säästlikkus, isetegemine ja isevarustamine, otstarbekas kodukorraldus. Nad säilitasid 1930. aastail välja kujunenud rahvusliku, ent ühtlasi moderniseerumist edendava ja sotsiaalkriitilise hoiaku, millele lisandusid teatud soolise võrdõiguluse nõuded.

Võtmesõnad: Saksa okupatsioon, naisliikumine, Kodumajandusamet, argielu moderniseerimine, kodukultuur

DOI: <https://doi.org/10.7592/methis.v26i33.24128>

Sissejuhatus

Käesolev artikkel põimib argiajaloo ja naisliikumise ajaloo vaatepunkte, andes esmase sissevaate naiste organiseeritud avalikku tegevusse igapäevaelu korraldamisel Saksa okupatsiooni ajal. Analüüs keskendub Kodumajandusameti (1941–1944) tööle eesmärgiga selgitada, kuidas soovisid ja suutsid naisorganisatsioonid sel perioodil jätkata 1920. aastail alanud ja 1930. aastatel hoogustunud tõhusat tegevust argielu tsiviliseerimisel ning moderniseerimisel. Mil määral kohanduti sõjaolukorra ja okupatsioonivõimude poliitika ning propagandaga või eristuti sellest?

Teise maailmasõja aegset elu Eestis on seni peamiselt käsitletud sõjaajaloo aspektist: lisaks arvukatele ülevaadetele lahingutegevusest on põhjalikumalt analüüsitud eri pooltel võidelnud eestlaste saatust (Hiio 2011), samuti sõja ajal toime pandud inimsusevastaseid kuritegusid (Hiio, Maripuu ja Paavle 2009) ja kultuuripärandile tekitatud kahjusid (Pillak 2003). Saksa okupatsiooni perioodi osas on süvitsi uuritud ka halduskorraldust (Maripuu 2012) ja propagandat ning võimude visuaalset eneserepresentatsiooni (Nurmis 2011; 2013), samuti kollaboratsionismi ja iseseisvuspüüdluste teemat (Isberg 1992; Kasekamp 2003). Teemaatilised artiklikogumikud annavad põgusa ülevaate toonasest kutselisest kultuurist (Kirme ja Kirme 1998) ja spordist (Mainla 2003). Akadeemilised uurimused perioodi argikultuurist seni puuduvad, kuigi teemat on puudutatud üldkäsitluste kontekstis (Kannike ja Vahtre 2018; Kaasik 2022). Populaarteaduslikus võtmes on sõjaaegse argielu uudseid aspekte esile toodud Eesti Ajaloomuuseumi näitusega „Riik malelual“ ja Tallinna Linnamuuseumi näitusega „Mureliku suuga“

kaasnenud kataloogides (Jaigma 2014; Lepp 2009). Täiesti on uurimata sõjaaegne naisliikumine, nii selle organisatsioon kui praktiline tegevus.

Puudub ka üldlevaade Teise maailmasõja aegset Eesti argielu puudutavatest allikatest. Tõsi, esinduslikus sõjaaegset toimetulekut puudutavas allikakogumikus (Tönsmeier, Haslinger jt 2022), mis sisaldab 600 kommenteeritud allikakatkendit 20-st Euroopa riigist, leidub seitse näidet ka Eestist.¹ Kogumiku eessõnas tõdetakse aga, et seni pole ilmunud Saksa okupatsiooni all elanud rahvaste argielukogemusi puuduvaid võrdlevaid rahvusüleseid käsitlusi (Tönsmeier, Luyten jt 2022, XXXVII). Tiit Noormets (2002a) on juhtinud tähelepanu Eesti Rahvusarhiivis Eesti Omavalitsuse majandus- ja rahandusdirektooriumi fondis leiduvale majandus- ja eluolusid puudutavale materjalile ning publitseerinud ühe näite, paraku pole ülejäänud dokumente veel süstemaatiliselt uuritud. Samuti peegelduvad argielu aines ja rahva meeolud Noormetsa sama perioodi puudutavas politseidokumentide kogumikus (2002b). Kultuuriloolistest allikmaterjalidest väärivad tähelepanu 1920.–30. aastail sündinute sõjaaegset argikogemust kajastavad elulookogumikud (Hinrikus 2006; 2011). Rahva suhtumisest võõrvõimudesse, sealhulgas olmepeirangutesse ja nendega toimetulekusse annab mahlaka ülevaate Oskar Looritsa kogutud pärimuskildude kogumik „Okupatsioon rahvapilke kõverpeeglis“ (1950). Kilde eluolulistest seikadest ja argisest toimetulekust võib leida arvukatest mälestusraamatutest.

Lisaks seni uurijate poolt kasutamata Kodumajandusameti materjalidele Rahvusarhiivis toetub käesolev artikkel ka ajakirjandusele ja ametlikele dokumentidele. Kui praktilist töökorraldust puudutavad arhiiviallikad on oma sisult enamasti neutraalse iseloomuga, koostatud haridust ja nõustamist silmas pidades, siis ameti tegevust, nagu ka kogu sõjaaegset toimetulekut ja sotsiaaltööd, naiste rolli ning kodukultuuri kajastava ajakirjandusmaterjali puhul tuleb arvestada propagandistlikku filtrit. Ajakirjanikud pidid eeskätt silmas pidama propagandaasutuste poolt antud ülesandeid ning teemavalikut ja esituslaadi mõjutas ka tsensuur (Nurmis 2011, 79–93).

Esmalt annan ülevaate sõja mõjudest argielule ja kitsikusega toimetuleku poliitikat ning argistrateegiatest. Seejärel vaatlen naisorganisatsioonide taastamist ja Kodumajandusameti loomist ning lõpuks naiste nõustamise konkreetseid viise, vahendeid ja kanaleid ning prioriteetseid teemasid.

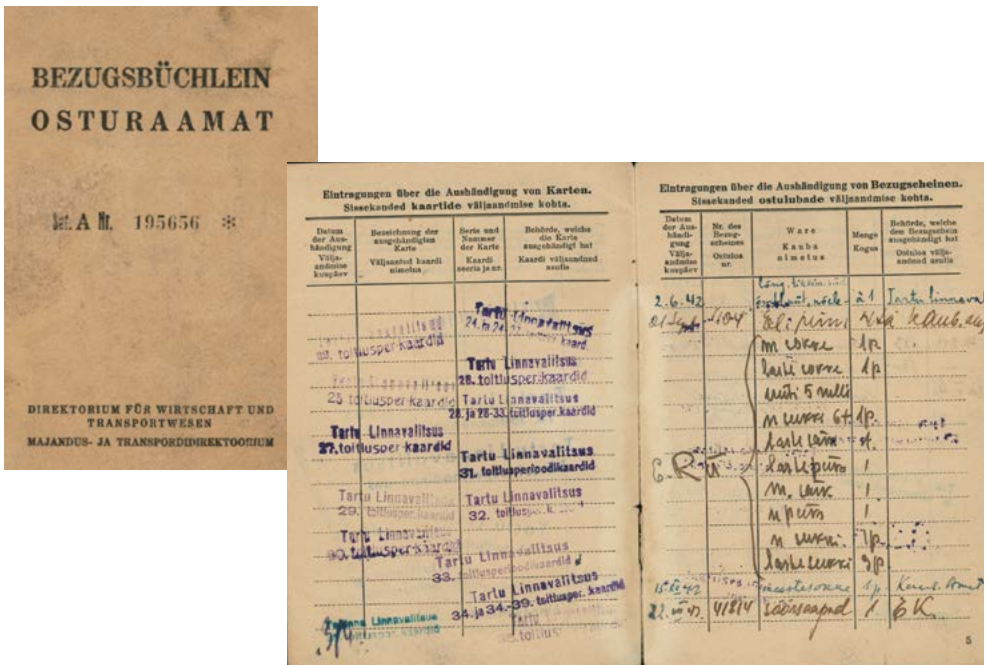
Argielu ja toimetulek sõjaolukorras. Kodumajandusameti loomine

Kõigi Saksamaa poolt okupeeritud riikide majandus allutati ekspluateerimisele ja rahvuslikud majandussüsteemid sõjale orienteeritud autarkiasüsteemile, milles esinesid aga suured piirkondlikud variatsioonid (Tönsmeier, Luyten jt 2022, XIII–XV). Saksa-

¹ Eesti-poolseteks kaasautoriteks olid ajaloolased Anu-Mai Kõll ja Taavi Minnik.

maa majanduspoliitika okupeeritud Eestis aastail 1941–1944 oli peamiselt suunatud väe-
 grupi Nord vajaduste rahuldamisele, samuti Saksamaa tsiviilelanikkonna varustamisele.
 Kohalike huvide järgmine oli teisejärguline ja ka Eesti Omavalitsuse rolli majanduselus
 nähti eeskätt rahva ergutamises pingutusteks Saksa sõjamasina heaks (Kasekamp 2005,
 203). Eriti sõja algusperioodil peeti oluliseks Eesti põllumajandustoodangut. Neid suuni-
 seid järgides kuulutas näiteks Eesti Omavalitsuse juht Hjalmar Mäe 1942. aasta jaanuaris
 toimunud Harjumaa omavalitsuste nõupidamisel, et eesti põllumees väljendab Saksa
 riigivõimule „oma tänu tagala ja rinde toitmise eest hoolitsemisega“ ja „annab oma
 parima eesti ja saksa rahva ühise võitluse kordaminekuks“ (Postimees 1942a).

Et Saksa okupatsiooni ajal läksid kõik ressursid rinde heaks, siis nappis nii tööstus-
 kui ka toidukaupu. Paljude toodete hankimiseks läks vaja ostulube, lisaks lasus taludel
 toiduainete müügi kohustus. Igapäevaelu häiris kütte- ja elektripuudus, terav nappus
 oli nii riietest kui jalasitest. Kaubapuudust tingis ka taristu hävimine sõjategevuses
 (ettevõtete ja elektrijaamade seiskumine jne). Põllutöödirektori määrusega kehtestati
 alates 8. detsembrist 1941 kogu Eestis toidukaardid (Saar 1941). Toidu- ehk varustus-
 kaartidega saadavate kaupade kogus ja jagamise kord muutusid pidevalt ning selle
 määrasid kindlaks kohalikud omavalitsused. Lisaks kehtestas näiteks Tallinn ka ostja-
 kaartide süsteemi koos nn alaliseks ostjaks registreerimisega (Maripuu 2019, 182).
 Samuti seati sisse individuaalsed osturaamatud, kuhu märgiti ostuload.

Joonis 1. Gustav Ränga osturaamat 1941. aastast, esikaas ja lk 4–5. Saaremaa Muuseum, SM _ 10380:37 Ard.

Varustuskaartide jagamine toimus range kontrolli all, linnades pidid üürnike kaarte vastu võtma majaomanikud ja majahaldajad majaraamatute ja nimekirjade alusel (nt Postimees 1942b). Rahva seas tekitas rahulolematust asjaolu, et sakslastele olid ette nähtud suuremad normid kui eestlastele, näiteks 1942. aasta sügisel oli Eesti normaaltarbijatele ette nähtud nädalas 1700 g leiba, 250 g liha ja 180 g rasva, Ostlandi sakslastele vastavalt 2350g, 700 g ja 280 g (Maripuu 2019, 183). Samuti ei olnud kaartidel alati katet, liha oli harva, jahutšekiga sai rukki- või odrajahu, suhkrul asemel sahhariinitablette ja või asemel margariini.

Avalike toitlustusasutuste arv vähenes ja nende toiduvalik kitsenes, ka neis tuli esitada toidukaarte, kuigi mõned odavamad, eeskätt juurviljaroad võisid olla ka kaardivabad. Mitmed toitlustasutused hävisid sõjas, samuti mõjutas kohvikute, sööklate ja restoranide tegevust nende personali kohustus käia abiks hooajalistel kindlustus-, küttevaramis- või põllutöödel. Nii näiteks suleti 1942. aasta varasügisel mitmeks nädalaks Tartu restoranid Kuld Lõvi ja Rooma, kohvik Ko-Ko-Ko ja õllebaar, mille teenistujad viibisid maal lõikusabi osutamaks (Postimees 1942c), Tallinna kohvikutest ja restoranidest osales „rahvusliku lõikusabi aktsioonis“ ligi 300 töötajat, mis samuti tingis pikemaid sulgemisi (Eesti Sõna 1942a).

Joonis 2. Varemed Tartu Raekoja taga, 28. aprill 1942. Foto: Eerik Laid. Eesti Rahva Muuseum, ERM Fk 988:47.

Kuna linnades olid normitoidu kogused piiratud ja ka selle kättesaamine oli raske, siis oli toimetulekuks vaja toiduaineid hankida maalt sugulastelt või käia seal suvel naturaaltasu eest talutöid tegemas. Vanemad koolilapsed pidid suvevaheajal käima kohustuslikus tööteenistuses maal, kust said samuti toidulisa. Massiliseks muutus naturaalvahetus – linlased viisid tööstuskaupu maale toidu vastu, samamoodi käidi rannas kaluritega kaupa tegemas, vahetades näiteks kummist pooltaldu räimede vastu (Hinrikus 2006, 54). Levinud oli maalt pärit koolilaste ja noorte kostile võtmine, mis andis nii kütte- kui toidulisa (Hinrikus 2011, 73). Aktuaalseks muutus nii ise toidu kasvatamine kui kõikvõimalikud kokkuhoiuvõidid ja asendustoiduainete kasutamine. Linnaelanikele jagati aiamaatükke ja seemneid, soodustati ka väikeloomade, kanade ning mesilaste pidamist (Hinrikus 2006, 11). Niisugune abimajandamine kestis edasi kaunis pikalt veel sõjajärgse kitsikuse aastatel, kuni 1950. aastate lõpuni. Kaubapuudus tekitas ka spekulatsiooni, mille vastu võimud püüdsid võidelda, kehtestades hindade piirmäärasid (1942. a mais asutati selleks Hindadeamet). Samuti püüti politseikontrolliga takistada toiduainete vedu maalt linna.

Suur osa igapäevase toimetuleku tagamisel oli sotsiaalabil, mis tugines Eesti Vabariigi ajal välja kujunenud laialdastele vabatahtliku heategevuse kogemustele (vt pikemalt Kannike ja Uibo 2022, 96–98). Selle korraldamiseks ja kontrollimiseks loodi aga uusi organisatsioone (nt Eesti Kutsekogud, Eesti Noored²) Natsi-Saksamaa eeskujul. Seda tegevust koordineeris 1941. aasta suvel rahvaalgatuse korras loodud Eesti Rahva Ühisabi (ERÜ), mille tegevusmääruse kinnitas Eesti kindralkomissar Karl Litzmann augustis 1942 (Kaasik 2022, 190). ERÜ laiahaardelise töö üheks osaks oli sõjas ja Nõukogude repressioonides kannatanute abistamine, lasteaedade, lastekodude ja internaatide töö korraldamine, toidu- ja tarbekaupade kogumine ning jagamine. Organisatsiooni sissetulekud kogunesid vabatahtlikest annetustest, korjandustest ja loteriidest saadud tuludest, toetustest ja päranditest, muude korraldatud ürituste tuludest ning ERÜ kasuks määratud tuludest (Eesti Rahva Ühisabi 1943c, 6). Anti rahalist abi, samuti esemelist toetust eeskätt lastega peredele, kusjuures abisaajate kohta seati sisse kartoteek ning regulaarne aruandlus (Eesti Rahva Ühisabi 1943b, 4–15).

Joonis 3. Eesti Rahva Ühisabi rinnamärk annetajatele. Eesti Sõjamuuseum, KLM ET 1276:1 NT.

2 Vt pikemalt Alenius 2003.

Linnades korraldati kohalike omavalitsuste ja ERÜ koostöös puudustkannatajate normivaba tootlustamist, näiteks Tallinnas sai 1942. aasta sügisel päevas 35 000 inimest sooja toitu (Maripuu 2019, 182). ERÜ tegevus oli suunatud eeskätt praktiliste probleemide lahendamisele, kuid selle taustal rõhutati okupatsioonivõimudele sobivat võitluse retoorikat ning organisatsiooni presidendiks oli Eesti Omavalitsuse juht Hjalmar Mäe.³ Silmapaistvaim propagandaaktsioon oli värvilise metalli korjamise kampaania, mis tekitas rahvas mõnetist vastuseisu oma kohustusliku iseloomuga, seda enam, et koguti isegi kirikukelli (Kaasik 2022, 190). Teisalt kandis ERÜ vaim rahvusluse pitsert, mis peegeldub ka selle ametlikus retoorikas. Näiteks ERÜ toimetuste 1. numbris rõhutatatakse eestluse ja rahva elujõu tugevdamise vajadust:

ERÜ liikme juures on peamiseks tingimuseks, et ta oleks aus ja tubli eestlane. ERÜ on rahvuslik organisatsioon ja temasse võib kuuluda ja peaks kuuluma iga eestlane, kes tunneb muret oma rahva heaolu ja tuleviku pärast [. . .] kõike, mida eesti rahva üksikud liikmed kavatsevad ja tahavad teha oma rahva elujõu kindlustamiseks ja paremaks tulevikuks, saavad nad teha ERÜ [. . .] piirides. (Eesti Rahva Ühisabi 1943a, 5)

Muidugi tuleb siinjuures arvestada ka okupatsioonivõimude taktikat jättagi soovitud eesmärkide saavutamiseks oma suunav roll propagandas varjule.

Sõjaeegse toimetuleku ja sotsiaalse korraldamisega tegeles ka Eesti Omavalitsuse keskne propagandaasutus Rahvakasvatuse Peavalitsus (1941–1942 nimede all Rahvakasvatuse Osakond ja Rahvakasvatustalitus), mis algatas näiteks ERÜ toel talveriiete kogumise kampaaniaid ja aktsioone „Ema ja laps“, „Maa kingib linnale kütet“, „Võitlusse hävinguga“ jt (Nurmis 2011, 72). Viimase loosungi all avati nii linnades kui maale evakueeritute jaoks õppetöökodasid, kus naised said teha käsitööd, nt õmmelda rõivaid või valmistada õljalatseid (Postimees 1944a). Korraldati rändnäitusi eeskätt kokkukohi, vanamaterjalide kogumise ja taaskasutuse propageerimiseks.

Igapäeva elu normaliseerimisel etendasid suurt rolli naised. Need juhtivad jõud, kes olid Nõukogude repressioonidest ja 1941. aasta küüditamisest pääsenud,⁴ asusid taastama sõjaeelse naisliikumise organisatsioonilist struktuuri. 1941. aasta septembris asutati Eesti Omavalitsuse Majandus- ja Transpordidirektooriumi alluvuses Kodumajandusamet, mis osalt jätkas iseseisvas vabariigis 1936–1940 tegutsenud Kodumajanduskoja tööd. Viimase eesmärgiks oli olnud naisorganisatsioonide kaudu moderniseerida teaduspõhiselt rahva (silmas peeti kogu elanikkonda – A. K.) elamu-, kodu- ja

3 ERÜ direktoriks ehk tegevjuhiks oli 1942–1944 advokaat Otto Leesment (1908–1979), kes 1941–1942 oli töötanud Eesti Omavalitsuse sotsiaaldirektorina.

4 1941. aasta juunis küüditati teiste hulgas Kodumajanduskoja esinaine ja Riiginõukogu liige Linda Eenpalu (1890–1967), Eesti Naisliidu juhataja Marie Reisik (1887–1941) oli NKVD poolt tagaotsitav ja suri 3. augustil 1941.

toidukultuuri ning võidelda sotsiaalprobleemidega (vt pikemalt Kannike 2021). 1. juunist 1942 tegutses amet Majandus- ja Rahandusdirektooriumi ning 1. jaanuarist 1943 Põllumajanduse Keskvalitsuse alluvuses. Kodumajandusameti juhatajaks sai varem Maanaiste Kesksekseltsis töötanud Erna Samarüütel (1905–1990), abijuhataja, ühtlasi maanaise tööalade ratsionaliseerimise eest vastutaja oli 1924–1941 Saku kodumajanduskooli juhtinud ja ka Kodumajanduskoja juhatusse kuulunud Aino Käsper (1899–1986). Viimane oli nii aktiivne ajaleheartiklite kirjutaja kui raadios esineja. Lisaks olid tööl nõunikud: toitlustamise eriteadlane Leida Soosaar, naiskäsitöö eriteadlane Elsa Irväl ja aianduse ning kodukorrastuse eriteadlane Hele Lüüs. Kohtadel töötas 11 maakondlikku ja 25 jaoskondlikku kodumajanduskonsulenti. Seega ei võetud keskse naisorganisatsiooni asutamisel üle natsiriigist imporditud mudelit, vaid taastati üldjoontes sõjaeelse Kodumajanduskoja struktuur. Tõsi, Kodumajanduskoda oli juba iseseisvusajal nii mõneski töökorralduslikus aspektis silmas pidanud just Saksa eeskujul – Berliini alalist kodumajandusnäitust ja Saksamaa majanduskuratooriumi kodumajandusosakonda (Kannike 2021, 65).

Erinevalt iseseisvusajast ei saadud aga esimesel kahel okupatsiooniaastal ametlikult tugineda sõjaeelsetesse naiste massiorganisatsioonidesse Eesti Naisliitu (1920–1940) ja Eesti Maanaiste Kesksekseltsi (1928–1940) kuulunud ühendustele, mis olid moodustanud koja põhiliiikmeskonna. Naisliit sai hakata tegevust taaskäivitama 1943. aasta veebruaris, kuid keskendus esialgu sõjaväehaiglatele varustuse hankimisele (Eesti Sõna 1944a). Endised mittepoliitilised ja mittemajanduslikud organisatsioonid võisid esitada taotlused oma tegevuse taasalustamiseks kohalikele prefektuuridele 31. juuliks 1943, kuid maanaisteseltside taastamiseks andis omavalitsuse sisedirektor loa alles 18. novembril 1943. Mõned kohalikud seltsid said tegevusloa küll juba 1942. aasta suvel (vt nt Järva Teataja 1942), kuid lõplikult vormistati see õigus alles 1944. aasta algul (Eesti Sõna 1944b; Järva Teataja 1943a) ja esimene Maanaiste Kesksekseltsi peakoosolek toimus 2. juulil 1944. Seal rõhutati tegelikult juba varem kohalikul tasandil jätkunud kodumajandusalase tegevuse ja kursuste korraldamise tähtsust (Eesti Sõna 1944b). Ilmselt tingituna okupatsioonivõimude umbusaldusest massiorganisatsioonide vastu venis naissekseltside taastamine nii kaua, et lõpuks jäi ametlikuks tegutsemisajaks enne Nõukogude võimu taastulekut vaid paar kuud.

1941. aasta lõpul kirjutatud Kodumajandusameti tegevuskava ülevaade (tõenäoliselt oli selle autoriks Samarüütel) mõjub üsnagi ideoloogivabalt, rõhutades esmajärgulise ülesandena perenaise tööalade ratsionaliseerimist ja toitlustamise õiget suunamist, samuti kodukorrastust. Tegevuskava tõstis esile vajadust pöörata tähelepanu säästlikkusele, sealhulgas toiduainete õigele käitlemisele ja alalhoiule, „kuulutades kadu toiduainete raiskamisele“, samuti köögiviljakasvatusele, tarbeesemete korrashoiule ja ümbertegemisele, et pikendada iga eseme kasutust „viimase võimaluseni“ (Samarüütel

1941a, 8). Mõistagi tuli ametlikes dokumentides nimetada ka okupatsioonivõimude seatud prioriteete rahvamajanduses ja kasutada korrektset retoorikat. Nii kirjutas Samarüütel ülevaates kodumajandusala arendustöö uuesti korraldamisest, et „praegu käimasolevas tootmislahingus on suuri ülesandeid igal kodumajandusosal tegelejal, et [...] ühtlasi edukalt kaasa aidata kogu rahva toitlustamise korraldamisele“ (Samarüütel 1941b). Kuigi ka Aino Käsper toob enamikus oma Eesti Sõnale kirjutatud artiklites esile ameti praktilisi sihte ja jagab konkreetseid näpunäiteid, on nii mõnedki tekstid üles ehitatud tugevalt propagandistlikus võtmes. Neis rõhutatakse, et maanaistel lasub „koduste rindesõduritena“ suur vastutus toiduainete tootmisel mitte üksnes oma pere toimetulekuks, vaid ka rahvamajanduse hüvanguks. Ta toob esile, et naistel on suur roll nii kodumajapidamise eest hoolitsejate kui otseste tootjatena, kes võtavad sõja ajal kanda ka mitmed meeste ülesanded (Käsper 1942b). Tõenäoliselt oli sellise rõhuasetuse eesmärgiks ka õigustada Kodumajandusameti rahastamist põllumajandusele mõeldud summadest.

Naiste nõustamine ja toetamine

Järgnevalt vaatlen, kuidas Saksa okupatsiooni ajal taastatud kodumajandusala haridus- ja nõustamistegevus toimus, milline oli selle struktuur ja prioriteetsed valdkonnad ning kuidas need teemad kajastusid naistele suunatud eritrukistes ja ajakirjanduses.

Kodumajandusharidust kutseõppena sai Saksa okupatsiooni ajal omandada Haridusdirektooriumi poolt (vähendatud mahus) taastatud kodumajanduskoolides ning Kehtna Kõrgemas Kodumajanduskoolis, mis nimetati Kodumajandusinstituudiks. Kodumajandusamet jätkas kohalike konsulentide toel perenaistele suunatud loengute pidamist ja kursuste korraldamist. Kuna Kodumajanduskoja laialisaatmise järel 1940 läksid selle õppematerjalid kaduma, samuti olid hävinud või vananenud paljude konsulentide isiklikud materjalid, tuli hankida uued õppevahendid ja näidismaterjalid. Koolitustöö kõrval aidati kaasa sõjas kannatada saanud majapidamiste taastamisele ja ülalmainitud ERÜ kampaaniatele (Põllumajanduse Keskvalitsus 1942).

Alluvus Põllumajanduse Keskvalitsusele ja rahastamine selle kaudu tähendas, et kodumajandusala tegevuse peamiseks sihtgrupiks said maanaised. Näiteks 1942. aasta algusest kuni 1943. aasta 1. märtsini korraldati maal ligi 400 kursust umbes 8000 osavõtjale ja 535 loengut koos demonstratsioonidega umbes 12 000 osavõtjale (Järva Teataja 1943b). Kõige sagedamini tutvuti tuhaleelise abil seebikeetmisega, tuha kasutamisega väetisena, taimetoitude ja asendustoiduainete valmistamisega. Kuna sõjaolukorras olid suuremad kogunemised keerulised ja kohati lausa keelatud, siis pani amet rohkem rõhku üksiknõuannetele kodudes, seda eriti kevadel ja suvel, mil naised olid hõivatud talutöödega (Postimees 1943c). 1943. aasta jooksul korraldati 320 kursust 6500

osavõtjale, 300 loengut koos demonstratsioonidega, millel oli üle 7000 kuulaja, ja anti nõu 10 000 juhul, talusid küllastati u 2000 korda ja seega kokku sai nõu umbes 26 000 maanaist. Probleeme tekitasid nii keerukad liiklusolud kui 22 konsulendi ülekoormus – nende tööpiirkonnad 5000–7000 majapidamisega olid liialt suured (Postimees 1944b; Sakala 1944).

Näiteks Tartumaal töötas 1944. aasta veebruaris 36 maanaisteseltsi, millest pea-aegu kõigis peeti talve jooksul loenguid kodumajapidamisest ja rõivastusest, mitmel pool korraldati siirupivalmistamise, aedviljatoitude tegemise, taimevärvidega värvimise ja kudumise kursusi. Lisaks kooti sõduritele sooje esemeid, viidi haavatutele toitu ja majutati sõjapõgenikke (Postimees 1944c). Sama aasta märtsis tegutses Viljandimaal 29 maanaisteseltsi, kelle liikmed osalesid lisaks ülalmainitud kursustele veel vildivalmistamise, seebikeetmise, talutoitlustamise ja jalamattide valmistamise koolitustel (Sakala 1944).

Linnanaistele anti nõu Eesti Rahva Ühisabi nõuandepunktides, ehkki see töö oli ERÜ seisukohalt siiski teisejärguline ja väikesemahuline, samuti puudusid linlastele mõeldud nõuandetrükised (Postimees 1943a). Küll said sõja eest maale evakueerunud naised osaleda sealsetel koolitustel.

Lisaks loengutele jagasid kodumajanduseksperdid nõuandeid ka ajakirjanduses, samuti jätkusid 1930. aastail alanud perenaiste raadiosaated. Eriti propageeriti mitmesuguseid aseaineid ja kokkuhoiuviise, mis olid ka okupatsioonivõimude ja omavalitsuse ametliku tarbimispoliitika fookuses. Korraldati mitmeid ratsionaalset majandamist tutvustavaid näitusi, mida kasutati jõulise propagandavahendina. Näiteks 24. aprillil 1942 avati Tallinnas ETK ruumides näitus „Varemeilt edasi“, mille korraldas Põllumajanduslike Ühistute Keskliit ja mis sama aasta mais avati täiendatuna ja varasemast propagandistlikuma rõhuga (pealkirjaga „Eesti taasülesehitamine“) Tallinna Kunstihoones. Majandus- ja transpordidirektooriumi väljapanekus olid näiteks puust laualambid, käepidemed ja kirjutuslauagarnituurid, linased ülikonnad, puutaldadega kingad ja säärikud, tursanahast kingad, käekotid ja isegi tursanahka köidetud raamatud. Ajakirjandus andis teada, et näitusele sõitnud vallavanemad vaatlesid erilise huviga vineerist hobuserange ja kodumaisest põlevkivist valmistatud vedeliku estlandiidiga immutatud veekindlaid heinateopastlaid (Eesti Sõna 1942b). Maanaiste väljapanekute kaudu sai tutvuda seebikivi keetmise, taimevärvidega värvimise ning toiduainetete, tarbeesemete ja ka aja otstarbeka kasutamisega. Päevakohaste näpunäidete kõrval pandi aga suurt rõhku ka ülevaatele bolševike kuritegudest alates küüditamisest kuni põllumajanduse hävitamiseni. Näituse propagandistlikule eesmärgile lisas kaalu asjaolu, et seda küllastas sama aasta mais ka vabastatud idaalade riigiminister Alfred Rosenberg (Lääne Sõna 1942).

Joonis 4. Vaade näitusele „Eesti taasülesehitamine“ Tallinna Kunstihoones, 1942. Rahvusarhiiv, RA, EFA.35.0.172536.

Joonis 5. Tursanahast kingad, 1940. aastate I pool. SA Rannarahva Muuseum, IKM TR 6688/ab T.

Kodumajandusamet avaldas ka nõuandvaid väikestruktuuride suhkrupeedist suhkru asendajana, otstarbekast pesupesemisest, taimedega värvimisest ja aedvilja kasvatamisest ning kasutamisest (Kodumajandusamet 1942a; 1942b; 1943; dat.-ta). Nende väljaannete didaktiline toon on sarnane sõjaeelse Kodumajanduskoja harivatele vihikutele (Kodumajanduskoja toimetused 1937–1939). Teisalt eristab neid pikemate teadusele tuginevate selgituste puudumine õige toitumise, laste hooldamise või köögi sisustuse alustest. Tegu on puhtpraktiliste lühikeste juhistega, mis nii ülesehituselt kui kujunduselt on eeskujuks võtnud pigem Saksamaa Rahvamajandusala Selgitustöö Riigikomitee (*Reichsausschuss für Volkswirtschaftliche Aufklärung*) ja Rahvatoitlustuse Riikliku Tööseltsi (*Reichsarbeitsgemeinschaft für Volksernährung*) poolt 1930. aastate algusest järjepidevalt välja antud vihikud (vt *Rezeptdienst*; publikatsioonide täisnimekirj: Treitel 2017, 194–195).

Kodumajandusameti suulistest ja kirjalikes nõuannetes osutati suurt tähelepanu aiasaaduste säilitamisele toidulaua mitmekesistamiseks. Kuna aga purke ja sulgureid oli raske saada, siis pöörduiti tagasi arhailisemate meetodite poole – soovitati näiteks kasutada õhukindlaks hoidistamiseks põit, pappkettaid ja asfaltlakki, linast riidet ja kuu-sevaiku (Ajakiri Naisele 1944b). Naisi õpetati kangaid värvima taimedega, sealhulgas ka näiteks kurgisoolvee, õunapuukoore, rabarberi, mooniõite ja kaselehtedega. Samuti soovitati kaselehti kasutada pesu pesemisel vee pehendamiseks ning naeri-, takja- ja spinatilehti või kastanimune villaste esemete pesemiseks (Kodumajandusamet 1941–1944, 12–13 ja 28–29). Sõjaolukorras oli eriti kriitiline olukord jalanõude osas, kuivõrd saapavabrikud töötasid rinde heaks. Amet jagas nõuandeid viltide valmistamise kohta ja soovitas kodus ise teha riidest pealsetega kingi. Muuhulgas leiti, et taldade kõvendamisest võiks eeskujuna võtta traditsioonilistest saarlaste „asfaltkingadest“ – määrada riidest tallad tõrvaga ja puistata neile peent liiva (sammas, 188–189).

Toidumajanduse valdkonnas olid õpetused kokkuhoiuks ning aseainete kasutamiseks eriti päevakohased. Nii rõhutas Salme Masso oma raadioloengus, kui oluline on toiduainete õige pakendamine ja säilitamine, samuti nende säästlik ettevalmistamine, näiteks juurviljade koorega keetmine ja küpsetamine (Masso 1941, 39–41). Kuna talud olid kohustatud piimatööstustele ära andma täispiima, kuid said tagasi 60% kooritud piimast, siis tutvustati lahjast piimast tehtud kohupiimatoite. Eriti palju propageeriti looduslikke toidutaimi, nagu nõges, naat, hapuoblikas, samuti või aseaineid – näiteks hautatud margariini maitseainetega, kartuli-, spinati- ja riivjuustu lisandiga võid, samuti rasva, jahu ja või segu ehk „võipikendust“ (Soosaar 1943). Välismaiste vürtside puudumisel sai neid asendada kodumaiste maitsetaimedega, näiteks kalmusejuuri võis kasutada ingveri ja kuivatatud saialilli safrani asemel; maitsetaimi sai lisada klimpidesse ja pannkookidesse. Jõhvikamahlagaga soovitati keeta putru ja kasutada seda salatites äädika asemel (Soosaar 1942b). Innustati valmistama suhkruva vesiheidiseid,

püreesid ja marmelaade. Sõjaaja uudistoitudena tutvustati näiteks suhkrupeediputru pihlakatega, porgandi-suhkrupeedi vormirooga ja pohla-porgandi-suhkrupeedi võiet (Kodumajandusamet 1941–1944, 162–163; Kodumajandusamet 1942a). Oakohvi said asendada mitmesugused kodused viljakohvid, näiteks rukki-, rukkilinnase-, nisu-rukki, rukki-nisu-odra, herne-rukki või nisu-rukki-odra-herne-põldoa segud (Mikk 1943).

Joonis 6. Joonis vihikust „Suhkrupeed suhkru asendajana“ (1942), lk 2. Kodumajandusamet, 1942.

Toiduainete puuduse olukorras tutvustati varasemast enam taimetoite, rõhutades samas – nagu seda oli ka tehtud rahuajal – esmajoones nende tervislikkust ja odavust. Tervisliku toidu diskursus oli Eestis juba 20. sajandi algusest kujunenud mõõdukaks – väheste eranditega ei pooldatud täistaimetoitlust (Kannike ja Bardone 2018). Sama suunda hoidsid naisnõustajad ka sõja ajal, näiteks hooaja- või nädalaretseptide näidistest ei loobutud lihakomponendist. Natsi-Saksamaal ideologiseeriti aga toiduteemat juba 1930. aastate algusest. Hakati propageerima „loomulikku“ toidusedelit, mis seisnes kodumaise toodangu eelistamises, liha- ja rasvatarbimise vähendamises ja kokkuhoius eesmärgiga kujundada rassisõjaks sobivat tervet ning jõulist rahvuskeha. Politiiseeritud toitumine sai Saksa fašismi biopoliitika üheks põhijooneks (Treitel 2020, 189–199), propagandaplakatid kuulutasid: „Sinu keha kuulub füürerile!“ (Sumner 2019, 99). Propaganda levitajaiks olid naisnõustajad ja sihtgrupiks eeskätt koduperenaised (Treitel, 208–209). Loomuliku toitumise ideoloogiat püüti importida ka vallutatud aladele, näiteks Poolas avati Saksa võimude toetusel selle suunitlusega sööklaid (samas, 223) ning biodünaamilisi katseaedu rajati koguni Dachau ja Ravensbrücki koonduslaagrite territooriumidele (samas, 230–231). Eestis aga toodi näiteks täisteratoidu ja köögiviljade-puuviljade väärtust esile puht-mediitsinilisest ja toitumisteaduslikust aspektist, seostamata seda rahva kehalise või vaimse elujõu ideoloogiliste aspektide või sõjalise

võitluse teemaga (nt Härm 1944; Padernik 1944). Potipõllundust ja vitamiinirikka toidu tarbimist ning liha- ja suhkrurikaste roogade asendamist kättesaadavaga ei propageerinud sõjalise võitluse kontekstis mitte üksnes natsid, vaid ka liitlasriigid, eriti USA (näiteks nn võiduaegade kampaania – vt Sumner 2019, 32–55) ja Inglismaa (eriti Toiduministeeriumi propaganda – vt Calder 2008, 380–387). Eestis käsitleti seda teemat küll hädavajalikuna, kuid erilise lahinguretoorikata.

Kodumajandusamet jätkas selgitustööd ka moderniseerumise eest võitlevate kodumajandusekspertide esmaseks mureks olnud korra ja puhtuse teemal. Hoolimata rohketest kirjutistest ja riiklikest kampaaniatest oli olukord selles vallas visalt paranenud, eriti maal, ning mõistagi ei aidanud sõjaolud hügieeni edenemisele kaasa. Nii kirjeldas Leida Soosaar ühes oma 1942. aasta raadioloengus tema hinnangul tavapäraselt pilti talust, kus kodukaunistamine on piirdunud välise fassaadi korrastamisega, kuid selle taga valitseb kaos:

Tuppa astudes avaneb teine maailm [. . .] laual vedelevad mustad nõud segi raamatute ja kinnastega. Laual, kus asub supikauss, leib, taldrikud, teeb koolilaps oma igapäevaseid ülesandeid [. . .] Sahvris on tunda vastikut tōkati, sõnniku ja toidu lõhna. Kasti alt nurgast vaatavad välja vanad pastlad, hobuserangid, kuski naela otsas ripub perenaise laudaseelik, samas laual asub leib, lahtine piimakauss, kuhu on pidanud oma elu lõpetama uppumise surmaga ilus hall „õnneämblik“. (Soosaar 1942a, 119–120)

Soosaar nimetab erilise „valulapsena“ voodeid:

Tihti näeme, et voodi seisab päev läbi sellisena, nagu sealt hommikul on välja hüpatud. Riided segi, kott otstest kõrge, keskelt lohus, linad (sageli need puuduvad) segamini ja mustad. Päeval ronivad lapsed jala-nõudega voodisse. Töölt tulles heidetakse tööriietega, poriste saabastega voodisse jne. (Soosaar 1942a, 120)

Ilmselgelt polnud sedalaadi korratuse taga üksnes vaesus ja viletsus, pigem ei pidanud maarahvas koduste asjade ja tegevuste korrastatud „lahtriteks“ jaotamist esmatähtsaks, eriti ajal, mil igapäevane toimetulek või isegi ellujäämine nõudis suurt energiat. Kodumajandusamet aga nägi oma missiooni kultuurse eluviisi alalhoidmises ja edendamises ka keerulistes oludes.

Üheks naiste ja kodude nõustamise ning toetamise kanaliks oli Ajakiri Naisele, mis ilmus 1943. aasta septembrist 1944. aasta juunini (kokku kümme numbrit).

Tegu oli sõjaeelsete väga mõjukate ajakirjade Eesti Naine (1924–1940) ja Talupere-naine vaimse traditsiooni jätkumisega, küll piiratud ajaks ja vähendatud mahus. Peatoimetaja oli bibliograaf Mall Jürma (1901–1984), ajakirja maht oli 24 lk, tiraaž 30000–35000 eksemplari (Peil 1998, 42). Põhitoonilt oli ajakiri selgelt rahvusmeelne, see peegeldub nii juhtkirjades kui esseedes ja kirjandusloomingus – autoriteks Gustav Suits,

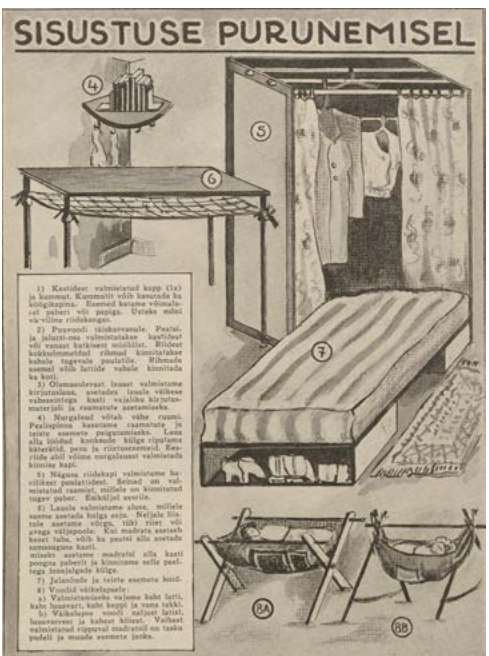
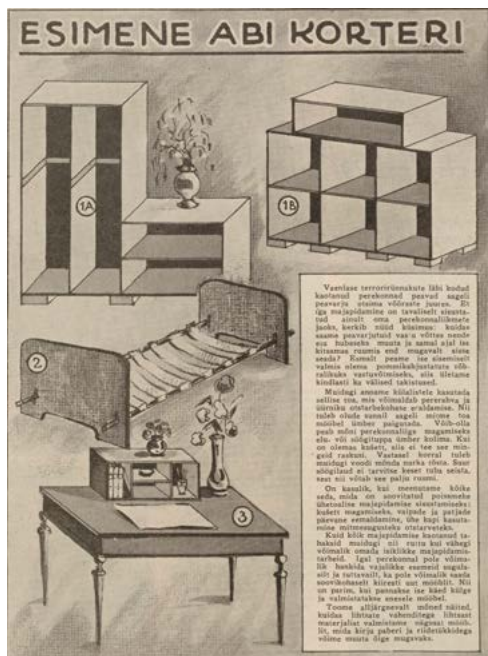
Joonis 7. Ajakiri Naisele nr 2, oktoober 1943.
Kaanekujundus: Varmo Pirk.

Marta Sillaots, Jaan Lattik, etnoloog Gustav Ränk jt. Ajakirja avanumbris seadis Jürma peaülesandeks jätkata kodukultuuri ülesehitamist Kodumajandusameti ja naisorganisatsioonide juhtimisel sealt, kus see kolme aasta eest „bolševistliku hävitustöö tõttu“ katkes (Jürma 1943). Üllatavalt vähe kajastub ajakirjas päevapoliitika ning propaganda-maigulisi tekste on vaid üksikuid. Puuduvad ka päevalehtedes ja ametliku retoorika tasandil sagedased kiitvad ülevaated elust Saksamaal või saksa naiste saavutustest. Nõuandlus on puhtpraktilise iseloomuga, naiste poole pöördudes ei rõhutata niivõrd nende kohustusi, kuivõrd püütakse toetada nende vaimu ja lootust. Mitmetes juhtkirjades kutsuti naiti üles koondama ja säilitama rahvuslikku elujõudu (nt Jürma 1943, 2), Gustav Ränk rõhutas vajadust kasvatada kodu kaudu rahvustunnet (Ränk 1943). Pärast 1944. aasta märtsipommitamist kirjutas Marta Sillaots oma lugejatele, et vaatamata kannatustele tuleb säilitada rahvuskultuur ja samasugune usk (rahvusriigi) tulevikku nagu Vabadussõja ajal: „Vaadake Vabadussõjas langenud õpetajate ja õpilaste mälestussammast! [. . .] Minevikku sümboliseerides on ta nüüd saanud võrdkujuks ka meie olevikule“ (Sillaots 1944). Nõukogude okupatsiooni ajal oluks selline retoorika mõeldamatu ja ilmselt ka Saksa okupatsiooni algusaegadel keeruline, kuid 1943. aasta lõpul ja 1944. aastal muutus võimude propaganda kohalikke olusid arvestavamaks ja Eestikeskemaks. Pragmatilistel kaalutlustel lubati esile tuua nii rahvusliku vabadusvõitluse teemat kui eestlasi ja Eestit kujutavat pildimaterjali (Nurmis 2013, 60–67).

Ajakirjas toonitati kodumajandusalaste teadmiste ja hariduse olulisust ka sõjaajaloorkorras. Nii kirjutas haridusnõunik Lydia Roger:

Eriti praegusel raskel sõjaajal võib-olla leiab küll mõnigi, et kodumajanduslike päevaküsimustega tegelemine on asjata ilutsemine. Siiski sellele peab vastama, et sellised arvamised on täiesti väärad – just sõjaajal tõstab kodu väärtuse enam kui ükski teine aeg esile, küll moraalselt, küll majanduslikult. (Roger 1943)

Naistele suunatud nõuanderubriikides kirjutasid mitmed Kodumajandusameti ja endised Kodumajanduskoja töötajad, maakondlikud konsulendid ja naiskütsekoolide õpetajad. Lisaks rohketele toidualastele nõuannetele leidub ajakirjas teavet ka sellest, kuidas naisorganisatsioonid ja ERÜ abistavad naisi ametiõppel ja töö leidmisel, korraldavad lastele abipakkide jagamist ning laagreid. Tugevat kriisiaja pitserit kannab kodusisustusrubriik – enam polnud kohane rääkida moodsast mööblist ja iga toa funktsioonikohasest sisustamisest nagu 1930. aastail, vaid nõu anti ajutise peavarju sisseseadmiseks oma kodu kaotanule. Nii õpetati kappe valmistama pappkastidest ja kangast ning väikelapse voodit meisterdama lattidest, luuavartest ja tekstist (Ajakiri Naisele 1944a). Samuti on päevakajalised moejoonised – neil domineerivad mitmest kangast kombineeritud ja vanadest riietest ümber tehtud kleidid-kostüümid ning praktilised pükstega töö- ja vaba aja rõivad.

Joonis 8. Juhted ajutise mööbli valmistamiseks. Ajakiri Naisele 1944, nr 4, lk 17–18.

Kodumajapidamiste uuringud ja ettepanekud

Kodumajandusameti säilinud materjalidest ilmneb, et sõja-aastail oli selle töös suurim rõhk naiste olukorra parandamisel nende koduse töökorralduse tõhustamise ja koormuse vähendamise kaudu. Sel otstarbel korraldati põhjalikke uuringuid, samas vaimus nagu seda oli tehtud toitumise ja kodumajandustarvikute alal 1930. aastate lõpul (vrd Kannike 2021). 1942. aasta sügisel ja 1943. aasta talvel dokumenteerisid ameti konsulendid taluperenaiste ajakasutust kõigis maakondades (Kodumajandusamet 1942–1943a). Arhiivimaterjalide hulgas puuduvad neile antud juhised, kuid ajakirjanduse andmeil külastas iga kodumajanduskonsulent oma piirkonnas vähemalt nelja talu. Plaanis oli jätkata uuringuid ka 1944. aasta kevadel ja suvel ning saadud esinduslike andmete alusel töötada välja soovitusel (Eesti Sõna 1943b), kuid ilmselt ei lubanud rinde Eestile lähenemine sedavõrd mastaapseid vaatlusi jätkata, vähemalt puuduvad sellekohased arhiivimaterjalid.

1942. a saadi sügise ja talve kohta andmeid 96 talust. Igas talus fikseeriti majapidamise suurus, elanike arv, tööd kergendavate masinate olemasolu, pandi kirja, mis raskendab perenaise tööd, kui sageli elamut koristatakse, joonistati üles aia plaan ning täpsustati, kui palju kasutatakse aiasaadusi. Samuti pidi perenaine aru andma, kui palju kulub tal päevas vett, kui palju ja milliste vahenditega pestakse pesu, aga ka milline on ajakulu riiete parandamiseks. Eraldi tabelisse märgiti kellaajalise täpsusega perenaise tööd, söögi- ja puhkeajad nädalapäevade kaupa. Omaette ankeetküsitlus puudutas kõõgi sisseseadet ja seal tehtavaid töid ning toiduainete panipaiku (Kodumajandusamet 1942–1943b).

Tulemused kinnitasid maanise suurt ülekoormust ja väheseid võimalusi selle koorma kergendamiseks. Maanise tööpäeva pikkuseks oli sügisel 15 ja talvel ligi 14 tundi. Ainuüksi laudatöödeks kulus ligi neli tundi. Seejuures arvati tööpäevade hulka ka pühapäev. Puhkeajaga oli perenaisal 1–2 tundi. Lisatööjõu puudumise tõttu sõjaolukorras pidi naine senisest enam töötama ka välistöödel. Sellist olukord kajastasid kriitiliselt ka ajaleheartiklid (nt Maa Sõna 1942). Kõik kogutud uuringute andmed pole säilinud, kuid ajakirjanduse teateil olid need kohati veelgi põhjalikumad, näiteks 1942. aasta sügisel Saaremaal alanud uuringu viisid Mustjala, Kärla, Leisi ja Kuressaare piirkondade konsulendid läbi neljal korral ehk igal aastaajal. Vaadeldud taludes viibiti nädal aega järjest, kusjuures perenaiste tööd ja toimingud märgiti üles viieminutilise täpsusega. Siingi täheldati naiste suurt ülekoormust, mis tekitas tervisekahjustusi – peasüüdlastena nähti lisaks meeste vähesusele ka taluhoonete ebaotstarbekat paigutust, töö ebaratsionaalset korraldust ja vesivarustuse puudumist (Eesti Sõna 1943a).

Talusid iseloomustas tervikuna hõlbustusvahendite täielik puudus. Levinuimaks neist oli õmblusmasin, kuid töid-tegemisi raskendas seegi, et ainult 19 vaatlustalus oli elektrivalgustus. 96 talust oli osaline vesivarustus ainult 15 talul, üksikutel oli laudas

veepump. Seetõttu nõudis vee tassimine naistelt suurt ajakulu. Samuti oli ajakulukas eri töökohtade suur vahekaugus. Probleemiks oli ka ruumide ebaotstarbekas sisustus ja eriotstarbeliste tööruumide puudumine. Näiteks 91 majapidamisest 67-s täitis köök ka karjaköögi ülesannet (Kodumajandusamet 1942–1943b).

Eraldi küsitlusega koguti andmeid pesupesemise kohta, mida levitati koos otstarbekat pesemist õpetava lendlehega (Kodumajandusamet 1942b). Küsimused on suunanud vastajat pigem ootuspäraseid vastuseid andma ja enamik naistest kinnitaski poolehoidu uuendustele ning lubas lendlehes soovitud kasutusele võtta. Et säilinud on vaid väike osa vastustest (paarkümmend 1942. aastal täidetud ankeeti Tartumaalt), siis erilisi üldistusi nende põhjal teha ei saa. Siiski ilmnes, et pesu pesti tavaliselt kord kahe nädala tagant, kasutades traditsioonilisi palisid ja kurikaid ning tuhaleelist. Triikraudu ja pesurulle oli üksikutel. Naised tõdesid mitmesuguseid takistusi nii uuele köögisistustusele kui ka pesuviisidele üleminekul: „läheks küll, aga mehed ei löö nõusse, ruume ka pole vastavaid“, soovitud kompressor lõhkuvat pesu, puuduvad materjalid või lubi seinte valgendamiseks, köögis puhtuse pidamist takistab see, et samas keedetakse seasööki (Kodumajandusamet 1942–1943b, 14, 18, 20, 21).

Puhas pesu väikese aja- ja seebikuluga.

Kuuelikmelise perekonna pesu pesemiseks ja korrashoiaks kulub ühes kuus ümmargusest 1 nädal maanaisest tööjõudu ehk aastas 3 kuni!

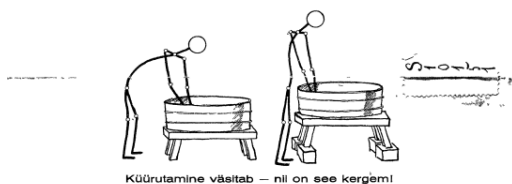
Maanaine, palju tööjõudu ja vaeva nõuavad need 3 kuud pesupesemist aastas?

Selle üle on põhjust järele mõelda. Selle küsimuse parem korraldus on praegu tööjõu

vesi vooliku või liikuva püsenni abil soovitud kohta, siis ei ole sul vaja seda kanda ämbriksa pikema või lühema vahega taha. Sama tähtis on ka mustavee äravõtmise korraldamine.

Paiguta kõik tööabinõud õiges töö järjekorras.

Ükskõik kus sa pesed, kas köögis, karjaköögis, saunas või väljas, igalpool hoia su kokku

Joonis 9. Fragment Kodumajandusameti lendlehest „Puhas pesu väikese aja- ja seebikuluga (1942).

1942. aastal avaldas Aino Käsper brošüüri taluhoonetest ja nende sisustusest eesmärgiga maanaise tööd paremini korraldada (Käsper 1942a). Samal teemal koostas ta põhjalikud loengumaterjalid, mis olid ilmselt mõeldud ka konsulentidele koolitustööks (Käsper dat.-ta). Ta tõdeb, et kõige suuremaks probleemiks on maanaise liigne töökoormus:

[. . .] suurenenud nõuded toidlustamisel, kodukorras-, koduhoiu-, rõivastuse, lastekasvatuse, raamatu- pidamise jne. aladel nõuavad maanaiselt suuremat tööhulka, mistõttu tööpäev kestab vahetpidamata hommikust hilja õhtuni, mitte võimaldades talle isegi vabu puhkepäevi. On tüüpiliseks nähteks, et põllu-

mees ei märka ega hinda maanaise igapäevast rasket tööd, kusjuures ta aga oma töid on katsunud kõige abinõudega mehhaniseerida ja hõlbustada [. . .] Naise tööaladel talus on praegu kõik tehnilised abivahendid jäänud samale tasemele, kus nad olid üks inimpõlv tagasi. (Käsper 1942a, 8)

Ta hindas elamuid üldisest majandusarengust mahajäänuiks, olles eriti kriitiline köökide suhtes, mille olukorda ta nimetas „väga primitiivseks“. Neis puudus tihti kõige vajalikum sisustus, veetorustik ja kanalisatsioon ning isegi söögilaud ja kõik toimetused olid tülikalt aegaviitvad, samuti puudusid panipaigad. Käsper pakkus välja põhjaliku kava nii taluhoonete planeeringu, ruumide sisustuse kui ka maanaise parema töökorralduse ja ratsionaliseerimise, töötehnika ning abitööjõudude osas. Oma ettepanekutes toetus ta arvutustele, tuues nt argumendiks, et hoonete lahusehituse korral peab naine käima töökohtade vahel 21 km, koosehituse puhul aga ainult 6 km päevas. Sisustuses soovitas ta loobuda linnakorteritele valmistatud moodsast mööblist ja eelistada lihtsamat isevalmistatud mööblit. Samuti ei sobinud maaköökiides eeskujuks võtta linna „laboratoorium“-kööke, sest taluperenaise töö on palju mitmekesisem ja ta veedab köögis suurema osa ajast. Käsper pani Saksamaa ja Skandinaavia eeskujul ette hõlbustusvahendite – pesumasinate, pesukuivatajate, triikimismasinate, lihamasinate jne – ühiskasutust, samuti ühistute rajatud pesukodasid ja leivaküpsetusahje. See oli omas ajas võrdlemisi radikaalne ettepanek, sest ka 1930. aastate lõpu üsna heaoluühiskonna tasemele jõudnud linnakodudes neid seadmeid tavaliselt ei olnud. Mõistagi polnud ka sõja aeg selleks uuenduseks sobiv, kuid küllap pidas Käsper silmas ka kaugemat perspektiivi. Samal teemal kirjutatud artiklis (Käsper 1943) leidis ta realistlikult, et arvestades keerulist situatsiooni, saab naise tohutut töökoormust vähendada vaid kahel viisil – tööde parema planeerimise ja korralduse ning töökohtade ja panipaikade korrashoiu, õige tööasendi ja kättesaadavate hõlbustusvahendite rakendamisega. Tööde rohkuse all koormatud naistele toonitab ta, et pole põhjust usaldada emadelt-vanaemadelt päritud harjumusi toimetada talus edasi-tagasi mitmete töökohtade ja toimetuste vahel:

[. . .] võidame palju aega, kui tööd, mis asetsevad ühel kohal, nõuavad ühiseid abinõusid ja vahendeid ning ühist tööriivist, teeme valmis ühtejärke [. . .] igasugused hüpped ühe töö juurest teise juurde, samuti ilmaaegsed edasi-tagasi käigud hoiaime ära, kui töötame hästi koostatud tööplaani alusel [. . .] kui pesu pesta, siis must pesu korraga, mitte üksikute esemete viisi. Kui raiuda sigadele rohtu, siis terveks päevaks korraga või isegi mitmeks päevaks. (Käsper 1943)

Sama oluline on kindel päevakord, mille tähtsust Käsperi arvates alahinnati: „Tihti on see talus nii, et lõunavaheaeg lõpeb siis, kui peremees hakkab mütsi otsima [. . .] lõunasöök on siis, kui perenaine toidu valmis saab“ (samas). Aja ja tööjõu ratsionaalne

kasutamine sai sõja eriti aktuaalseks, sest seostus üldise kokkuhoiuvajadusega, mis tulenes elust enesest, kuid mida oma huvides toetas ka võimude propaganda.

Tundub, et Aino Käsper oligi Saksa okupatsiooni ajal kodumajandusliikumise jõulisim hääl. Tema tegevus ei piirdunud nõustamisega, vaid ta väljendas tolle aja kontekstis üpris sotsiaalkriitilist arusaama argielu korraldusest ning nõudis selle reformimist. Majanduslike ja tehniliste probleemide lahendamise kõrval nägi ta naiste olukorra parandamise võimalust eeskätt konservatiivse mõtteviisi muutmises. Ta leidis, et tuleks loobuda vanast traditsioonilisest sugudevahelisest tööjaotusest ja mehed peaksid enda kanda võtma osa naiste koormusest, näiteks kõik loomakasvatusega seotud tööd, ning kodudes tuleks rahastada ka naise jaoks olulisi mugavusi (Käsper dat.-ta, 7). „Tuleb tõsta arusaamist, et maanaist tuleb hinnata esmajoones kui ema, teiseks kui koduperenaist ja alles kolmandaks kui taluperemehe abilist välistöödel“ (samas, 23).

Kui Käsperi analüüsides ja nõuannetes on esiplaanil nii tehnilise kui mõtteviisi moderniseerumise vajadus ja selle eesmärgiks naiste elukorralduse ning teadlikkuse parandamine, siis sama teemat käsitleti ajalehtedes ka puht-propagandistikus võttes. Ei rõhutatud mitte niivõrd naiste õigusi kui nende kohustusi sõja ajal riiki abistada ja mehi asendada. Eeskujuks toodi Saksa naisi, kes omandavad uusi teadmisi kodumajapidamise paremast korraldamisest eeskätt selleks, et olla paremad emad ja säilitada „truudust mullapinnale“ (nt Maa Sõna 1943).

Joonis 10. Praktiline naisteriietus. Ajakiri Naisele 1944, nr 5, lk 18.

Kodutööde ratsionaliseerimise teemal olid Eesti kodumajanduseksperdid järjepidevalt sõna võtnud juba alates 1920. aastatest (Kannike ja Uibo 2022, 168–182). Saksa okupatsiooni ajal võeti fookusesse eriti maakodud ning põllumajandusega seotud tegevused. 1943. aasta aprillis loodi talutööde ratsionaliseerimise komisjon (Postimees 1943b), kuhu kuulusid mitmed Tartu Ülikooli professorid, Kodumajandusametist Aino Käsper, konsulendid ja talupidajad. Ka selle ülesannete hulka kuulus just koduste majapidamistööde hõlbustamine. Siinkohal on huvitav märkida, et Eesti Omalalitsuse propagandaasutuse Rahvakasvatustalituse (alates 1942 Rahvakasvatuse Peavalitsuse) neljas osakond ehk rahvusteaduste ja kirjastuste osakond Juhan Libe juhtimisel tundis muuhulgas samuti huvi nii kutse- kui kodumajandustööde ratsionaliseerimise vastu. Sellega pidi tegelema Tartu Ülikooli psühholoogia ja psühhotehnika instituut (Nurmis 2011, 67; Libe 1944). Arvestatavate tulemusteni teadaolevalt ei jõutud, kuid see näitab, et kodumajanduse ratsionaliseerimine teemat sai sobitada ka ideoloogilise kontrolli all olevasse akadeemilisse diskursusse.

Kokkuvõtteks

1940. aastal suletud Kodumajanduskoja töö põhisuunad taastusid aastail 1941–1944 vaatamata sõjale suhteliselt kiiresti. Kodumajandusametnikud ja -eksperdid jätkasid sõjaeelsetes vaimus teaduspõhist haridustööd, keskendudes eeskätt säästvate majandamisele olmekitsikuse tingimustes. Erilist rõhku pandi talunaiste olukorra ja selle parandamise võimaluste uurimisele, kasutades selleks ressursse põllumajandusele eraldatud summadest.

Naisliikumine kohandus okupatsioonivõimu struktuuride ja rahastusprioriteetidega ning nende propagandasuundadega, mis haakusid vajaliku toimetuleku ja tsiviliseeriv-ratsionaalsete eesmärkidega (kokkuhoid, isetegemine ja isevarustamine, ratsionaalne kodude ja koduse töö korraldus). Selle juhid säilitasid moderniseerumist edendava ja sotsiaalkriitilise hoiaku. Kodumajandusameti eksperdid pakkusid uuringute põhjal välja põhjaliku ja edumeelse kava nii taluhoonete planeeringu, ruumide sisustuse kui ka maanise töökorralduse osas. Amet mitte üksnes ei soovitanud, vaid nõudis – eriti Aino Käsperi programmiliste kirjutiste kaudu – naiste olukorra parandamist ja isegi traditsioonilise soolise tööjaotuse ümberhindamist.

Ametivõimud omalt poolt võimaldasid pragmaatilistel kaalutlustel naisorganisatsioonidel suuresti jätkata sõjaeelset tegevust ning teatud tegevussuundi isegi edasi arendada (näiteks laialdased argiolude uuringud taludes, senisest radikaalsemad ratsionaliseerimissoovitused). Kui propaganda pealiskihis (päevalehed, näitused) seostati naisliikumine ja argise toimetuleku teemad otseselt natsliku ideoloogia ja sõjavajadustega, siis tegeliku töö tasandil jäi see retoorika tagaplaanile. Ka Ajakiri Naisele väljendas pigem rahvusmeelsust ja andis oma lugejaskonnale nii moraalset kui praktilist

tuge. Sõjaaegse argielu õppetunnid olid olulised – neid läks eriti vaja keerukatel sõja-järgsetel kümnenditel, ent mitmedki toonased soovitusel ja seisukohad pole tänapäevani väärtust kaotanud.

Artikkel on valminud Eesti Rahva Muuseumi projekti „Eesti toidukultuuri moderniseerumine ja toidupärandi tänapäevased rakendused“ (ERM10-6/2016-EE) raames.

Allikad

Ajakiri Naisele. 1944a. „Esimene abi korteri sisustuse purunemisel.“ Jürikuu (4): 17–18.

———. 1944b. „Ajakohaseid pudelite sulgemise viise.“ Jaanikuu (6): 19.

Alenius, Kari. 2003. Estonian Youth Movements under German Occupation 1941–44. – *The Baltic Countries under Occupation. Soviet and Nazi Rule 1939–1991*. Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia 23, toimetanud Anu-Mai Köll, 97–107. Stockholm: Stockholm University.

Calder, Angus. 2008. *The People's War. Britain 1939–1945*. 13. tr. London: Pimlico.

Eesti Rahva Ühisabi. 1943a. *Eesti Rahva Ühisabi toimetused* 1.

———. 1943b. *Abistamise juhend*. Eesti Rahva Ühisabi toimetused 2.

———. 1943c. *ERÜ korraldus*. Eesti Rahva Ühisabi toimetused 3.

Eesti Sõna. 1942a. „300 inimest toitlustamissetevõtteist vilja koristama.“ 8. september, 8.

———. 1942b. „Täna avatakse Kunstihoones suur ülevaatenäitus.“ 19. mai, 4.

———. 1943a. „Otsitakse teid taluperenaise töökoormuse vähendamiseks.“ 27. august, 5.

———. 1943b. „Taluperenaiste õpetatakse uusi praktilisi oskusi.“ 10. september, 3.

———. 1944a. „Eesti Naisliit sõjaaegsete ülesannete täitmisele.“ 18. veebruar, 3.

———. 1944b. „Maanaiste Keskseks pidas peakoosoleku.“ 6. juuli, 2.

Hiio, Toomas, Meelis Maripuu ja Indrek Paavle, toim. 2006. *Estonia 1940–1945: reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*. Tallinn: Inimsusvastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus.

Hiio, Toomas, peatoim. 2011. *Väeteenistusest Eestis ja eestlastest väeteenistuses*. Eesti sõjaajaloo aastaraamat 1. Tallinn: Tallinna Ülikooli kirjastus.

Hinrikus, Rutt, koost. 2006. *Sõja ajal kasvanud tüdrukud: Eesti naiste mälestused Saksa okupatsioonist*. Eesti Kirjandusmuuseum ja Ühendus Eesti Elulood. Tallinn: Tänapäev.

———. 2011. *Sõjas kasvanud poisid: Eesti meeste mälestused sõjast ja Saksa okupatsioonist*. Eesti Kirjandusmuuseum ja Ühendus Eesti Elulood. Tallinn: Tänapäev.

Härm, Hella. 1944. „Kas tagasi täisteratoidu juurde?“ – *Ajakiri Naisele* 1 (nääriluu): 16.

Isberg, Alvin. 1992. *Zu den Bedingungen des Befreiers : Kollaboration und Freiheitsstreben in dem von Deutschland besetzten Estland 1941 bis 1944*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.

Jaigma, Martin, koost. 2014. *Riik malelaua: Saksa okupatsioon Eestis 1941–1944: Eesti Ajaloomuuseumi näituse kataloog*. Tallinn: Eesti Ajaloomuuseum.

- Järva Teataja. 1942. „Maanaiste seltsid jälle tegevust alustanud.“ 2. juuni, 3.
- . 1943a. „Järvamaa 106 organisatsiooni uuestisünd.“ 18. detsember, 3.
- . 1943b. „Maanaised täiendavad oma teadmisi.“ 23. märts, 4.
- Jürma, Mall. 1943. „Saateks.“ – *Ajakiri Naisele* 1 (september): 2.
- Kaasik, Peeter. 2022. *Suur sõda ja Eesti*. Tallinn: AS Äripäev.
- Kannike, Anu. 2021. „Moraalist teaduseni: Eesti naisliikumine ja kodumajandus 1920.–30. aastatel.“ – *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri* 4: 62–78.
- Kannike, Anu ja Ester Bardone. 2018. „Veri või vili! Võitlus tervisliku toitumise eest 20. sajandi algupoole Eestis.“ – *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri* 2: 42–59.
- Kannike, Anu ja Lauri Vahtre. 2018. *Eesti eluolu sada aastat*. Tallinn: Post Factum.
- Kannike, Anu ja Madle Uiho. 2022. *Moodsa elu õppetunnid*. Tallinn: Argo.
- Kasekamp, Andres. 2003. The Ideological Roots of Estonian Collaboration During the Nazi Occupation. – *The Baltic Countries under Occupation. Soviet and Nazi Rule 1939–1991*. Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia 23, toimetanud Anu-Mai Kõll, 85–95. Stockholm: Stockholm University.
- Kasekamp, Andres. 2005. „Majandusolud.“ – *Eesti ajalugu* VI. *Vabadussõjast taasiseseisvumiseni*, peatoimetaja Sulev Vahtre, 203–204. Tartu: Ilmamaa.
- Kirme, Kaalu ja Maris Kirme, toim. 1998. *Kultuur Eestis sõja-aastail 1941–1944*. Tallinna Pedagoogikakõikooli toimetised. Humaniora A10, 42–49. Tallinn: Tallinna Pedagoogikakõikool.
- Kodumajandusamet. 1941–1944. „Loengud perenaistele kodu ja majapidamise korrashoiu kohta.“ Rahvusarhiiv, RA, ERA.R-1165.1.8.
- . 1942a. *Suhkrupeet suhkru asendajana*. Tallinn: Edu.
- . 1942b. *Puhas pesu väikese aja- ja seebikuluga*. Majandus- ja Rahandusdirektooriumi lendleht nr 9. Tallinn: Edu.
- . 1942–1943a. „Aja kasutamise vaatlustabelid talundite kodumajapidamistes.“ Rahvusarhiiv, RA, ERA.R-1165.1.1–5.
- . 1942–1943b. „Taluperenaiste andmed köögi ja sääal tehtavate tööde kohta.“ Rahvusarhiiv, RA, ERA.R-1165.1.9.
- . 1943. *Aedvilja kasvatamisest ja kasutamisest*. Tallinn: Edu.
- . dat.-ta. *Juhiseid taimedega värvimiseks*. Tallinn: Tallinna Eesti Kirjastus-Ühisus.
- Kodumajanduskoja toimetused*. 1937–1939. Tallinn: Kodumajanduskoda.
- Käsper, Aino. 1942a. *Talu hooned ja nende asetus. Eeldusi maanaise töö paremaks korraldamiseks*. Tallinn: Agronoom.
- . 1942b. „Maanaine Eesti taasülesehitamisel.“ – *Eesti Sõna*, 12. august, 4.
- . 1943. „Mida saab praegu teha maanaise tööala ratsionaliseerimiseks.“ – *Ajakiri Naisele* 4 (detsember): 10–11.
- . dat.-ta. „Loeng teemal „Miks majandus vajab töökergeidust.““ – Kodumajandusamet. Rahvusarhiiv, RA, ERA.R-1165.1.7.
- Lepp, Aino, koost. 2009. *Kaasaegsete mälestusi okupatsioonist ja sõjaaegsest Tallinnast 1939–1944. Näitust „Mureliku suuga“ (okupatsioonist okupatsiooni 1939–1944) täiendav ja illustreeriv lisa*. Tallinn: Tallinna Linnamuuseum.

- Libe, Juhan. 1944. „Elu ja töökorraldus sõja ajal.“ – *Eesti Sõna*, 6. mai, 2.
- Loorits, Oskar. 1950. *Okupatsioon rahvapilke kõverpeeglis*. Stockholm: Tõrvik.
- Lääne Sõna. 1942. „Riigiminister Alfred Rosenberg Tallinnas.“ 19. mai, 1.
- Maa Sõna. 1942. „Maanase tööpäev.“ 22. detsember, 5.
- . 1943. „Saksa taluperenaine tootmislahingus.“ 14. detsember, 4.
- Mainla, Enn, koost. ja toim. 2003. *Spordist Eestis Saksa okupatsiooni perioodil*. Tartu: Eesti Spordimuseum, Eesti Spordiajaloo Selts.
- Masso, Salme. 1941. „Toiduainete ratsionaalsest kasutamisest. Raadioloeng 8. detsembril 1941.“ – Kodumajandusamet. Loengud perenaistele kodu ja majapidamise korrashoiu kohta. Rahvusarhiiv, RA, ERA.R-1165.1.8, 39–41.
- Maripuu, Meelis. 2012. *Omaavalitsuseta omaavalitsused: halduskorraldus Eestis Saksa okupatsiooni ajal 1941–1944*. Dissertationes historiae universitatis tartuenssis 26. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus.
- . 2019. Saksa okupatsioon. – *Tallinna ajalugu IV. 1917–2019*, toimetanud Toomas Tamla, 179–185. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv.
- Mikk, Marta. 1943. „Kodusel teel valmistatud viljakohv.“ – *Ajakiri Naisele* 3 (november): 19.
- Noormets, Tiit. 2002a. Eesti elu-olust Saksa okupatsiooni all Teise maailmasõja ajal. – *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri* 4: 59–66.
- . koost. 2002b. *Eesti Julgeolekupolitsei aruanded 1941–1944: Eesti üldine olukord ja rahva meeleolu Saksa okupatsiooni perioodil politseidokumentide peeglis*. Tallinn: Eesti Rahvusarhiiv.
- Nurmis, Kristo. 2011. *Das fein geschliffene Glas. Saksa okupatsiooni aegne propaganda organisatsioon Eestis*. Magistritöö. Juhendanud Olaf Mertelsmann. Tartu Ülikool, filosoofiateaduskond, ajaloo ja arheoloogia instituut.
- . 2013. „Eesti ja eestlane Saksa okupatsiooni aegsetel propagandaplakatil, 1941–1944.“ – *Kunstiteaduslikke uurimusi = Studies on art and architecture* 22 (1–2): 30–71.
- Padernik, Karin. 1944. „Vitamiinirikast toitu kevadel.“ – *Ajakiri Naisele* 4 (jürikuu): 22.
- Peil, Mirjam. 1998. „Ajakiri Naisele 1943–1944. Üks taastamiskatse.“ – *Kultuur Eestis sõja-aastail 1941–1944*. Tallinna Pedagoogikaülikooli toimetised. Humaniora A10, toimetanud Kaalu Kirme ja Maris Kirme, 42–49. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool.
- Pillak, Peep. 2003. „Estonian Cultural Heritage Lost in Wars and Occupations.“ – *The Baltic Countries under Occupation. Soviet and Nazi Rule 1939–1991*. Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia 23, toimetanud Anu-Mai Köll, 111–119. Stockholm: Stockholm University.
- Põllumajanduse Keskvalitsus. 1942. „Kodumajandusameti 1942. a eelarve kavad.“ Rahvusarhiiv, RA, ERA.R-1011.85.
- Ränk, Gustav. 1943. „Kodu rahvustunde kasvatajana.“ – *Ajakiri Naisele* 4 (jürikuu): 4–5.
- Postimees. 1942a. „Põllumees on rahva kandvaim alus. Harjumaal algas tootmislahing“ 15. jaanuar, 2.
- . 1942b. „Teadaaanne.“ 8. august, 2.
- . 1942c. „Tartu restoranide ja kohvikute teenistujad lõikusabitöödel.“ 11. september, 4.
- . 1943a. „Nõuandmisest perenaistele.“ 10. veebruar, 3.
- . 1943b. „Loodi talutööde ratsionaliseerimise komisjon.“ 22. aprill, 2.

———. 1943c. „Värskendatakse maaperenaise teadmisi. Kodumajandusliku nõuandetöö korraldamine maal.“ 11. detsember, 2.

———. 1944a. „Büroole „Võitluse hävinguga“ uusi töökodasid.“ 22. märts, 4.

———. 1944b. „Sõjaaegne nõuanne maanaisele.“ 3. veebruar, 3.

———. 1944c. „Maanaisteseltside panus rinde heaks.“ 17. veebruar, 5.

Rezeptdienst. *Reichsausschuss für volkswirtschaftliche Aufklärung*. Berlin: Reichsnährstand Verlagsges. (Museum-digital. Staatliche Museen zu Berlin. <https://smb.museum-digital.de/people/52768>).

[Roger, Lydia]. 1943. „Koonda ja säilita rahvuslikku elujõudu!“ – *Ajakiri Naisele* 1 (september): 4.

[Saar, Hans]. 1941. „Eestis toidukaartide sisseseadmise määrus.“ – *Ametlik Teataja = Amtlicher Anzeiger* 8. 5. detsember, 70.

Sakala. 1944. „Maanaiste hoogne töö.“ 27. märts, 4.

[Samarüütel, Erna?]. 1941a. „Kodumajandusameti tegevuskavast.“ – Kodumajandusamet. Loengud perenaistele kodu ja majapidamiste korrashoiu kohta. Rahvusarhiiv, RA, ERA.R-1165.1.8, 4–8.

———. 1941b. „Kodumajanduse arendamistöö uuesti korraldamisel.“ – Kodumajandusamet. Loengud perenaistele kodu ja majapidamiste korrashoiu kohta. Rahvusarhiiv, RA, ERA.R-1165.1.8, 14.

Sillaots, Marta. 1944. „Meie elame siiski.“ – *Ajakiri Naisele* 4 (jürikuu): 2.

Soosaar, Leida. 1942a. „Puhtuse ja korra küsimusi. Raadioloeng 16. märtsil 1942. – Kodumajandusamet. Loengud perenaistele kodu ja majapidamise korrashoiu kohta.“ Rahvusarhiiv, RA, ERA.R-1165.1.8, 115–120.

———. 1942b. „Kogugem ja kasutagem jõhvikaid.“ – *Sakala*, 22. aprill, 2.

———. 1943. „Või aseaine leiva kattteks.“ – *Eesti Sõna*, 15. veebruar, 4.

Sumner, Judith. 2019. *Plants go to War. A Botanical History of World War II*. Jefferson: McFarland & Company.

Treitel, Corinna. 2020. *Eating Nature in Modern Germany. Food, Agriculture and Environment, c. 1870 to 2000*. Cambridge: Cambridge University Press.

Tönsmeyer, Tatjana, Peter Haslinger, Włodzimierz Borodziej, Stefan Martens ja Irina Sherbakova, toim. 2022. *Fighting Hunger, Dealing with Shortage. Everyday Life under Occupation in World War II Europe: A Source Edition*. 2 köites. History of Warfare 133. Leiden; Boston: Brill.

Tönsmeyer, Tatjana, Dirk Luyten, Karl Christian Lammers ja Irina Sherbakova. 2022. „Fighting Hunger, Dealing with Shortage. Everyday Life under Occupation in World War II Europe – an Introduction.“ – Tönsmeyer, Haslinger jt 2022, kd 1, IX–LVIII.

Anu Kannike – PhD, Eesti Rahva Muuseumi vanemteadur. Tema peamiseks uurimisvaldkonnaks on 20. sajandi argikultuur ja selle moderniseerumine, esmajoones kodu- ja toidukultuur. Ta on avaldanud uurimusi ka vaimse kultuuripärandi tänapäevastest tõlgendustest ja rakendustest ning museoloogiast, kureerinud näitusi ja toimetanud teadusartiklite kogumikke.

E-post: [anu.kannike\[at\]erm.ee](mailto:anu.kannike[at]erm.ee)

The Estonian Women's Movement during the German Occupation 1941–1944: Adaptation and Development

Anu Kannike

Keywords: German occupation, women's movement, Home Economics Authority, modernisation, everyday life

Life during the Second World War in Estonia has mainly been studied from the viewpoints of military history, human losses and crimes against humanity, administrative arrangements, and propaganda. There are no comprehensive academic studies of everyday life or the women's movement. The article provides a preliminary view of women's initiatives in organising everyday life and counselling during the period of German occupation (1941–1944), focusing on the activities of the Home Economics Office. The analysis is based on manuscripts and documents from the Estonian National Archives, the media, and other official documents.

As the economic priority of the occupation authorities was to support the front, the civil population suffered from a lack of industrial goods and food products, fuel and electricity. In December 1941, a system of food rationing was introduced and farms were obliged to sell their products to the state. People had to rely on an extensive system of natural economy and exchange between the city and the countryside, saving methods and substitute products. Social assistance was built on local pre-war experiences and structures, but also on new organisations that followed the patterns of Nazi Germany. An umbrella organisation was set up called Joint Assistance of the Estonian People (*Eesti Rahva Ühisabi*) which organised collection campaigns and delivered aid to families in need as well as soldiers at the front. The ERÜ was integrated into the power structures of the German occupation authorities, although its rhetoric also emphasised the need to enforce the Estonian national spirit and the people's vitality.

Women played a significant role in the efforts to normalise everyday life. In September 1941, the Office of Home Economics was established. This meant a restoration of the structure of the pre-war Chamber of Home Economics (1936–1940), thus the chief women's organisation did not rely on a model imported from Germany. Through its network of local consultants the office arranged lectures and courses for women. Due to its subordination to and financing through the Board of Agriculture, the main target group was country women. For example, from early 1942 to early 1943 it delivered about 400 courses to about 8,000 participants and 535 lectures to about 12,000 participants. Home economics experts also delivered advice in the media.

The most topical theme was saving, which was also in the focus of the occupation authorities' official consumption policy. Several exhibitions introduced rational methods of production and consumption, which also served the interests of Nazi propaganda. The Office of Home Economics published leaflets and booklets on nutrition, household laundry, dye plants, etc. Housewives were convinced to cook and eat more vegetarian dishes, although they were not counselled to abandon meat altogether. In addition, nutritional issues were not politicised, unlike in Germany where "natural eating" became one of the main ideas of fascist biopolitics.

The *Woman's Journal* (1943–1944) was also an influential channel for advising and supporting women and homes. It was a predominantly nationally minded journal that largely ignored official pro-

paganda. There are no articles praising life in Germany or the achievements of German women, as were published frequently in the dailies. The advice is practical and, speaking to women, the authors do not underline their obligations but try to support their spirit and keep alive hope for a better future.

The main efforts of the Office of Home Economics were focused on improving women's situations by reducing their workloads and making their domestic work more effective. For this purpose, the Office launched long-term field studies in farms all over Estonia. Office consultants documented the use of time, with the results indicating that women had excessive workloads and that there was a lack of measures to alleviate this. In 1942, Aino Käsper, deputy head of the Office, published a book in which she made suggestions for organising women's work on farms in a more rational manner. She described improvements that could be made by better planning of buildings, solving technical problems, and abandoning the traditional gendered division of work and making more investments in the comforts needed for women.

During the period of German occupation, the women's movement in Estonia adapted to the structures and financing priorities of the German authorities. At the same time, the opinion leaders of this movement clearly prioritised everyday coping strategies – saving, self-provisioning, rational organisation of homes and housework. They maintained their pre-war nationally minded, yet socially critical, attitudes, aiming to empower women even at a time of crisis.

Anu Kannike holds a PhD in ethnology and is senior researcher at the Estonian National Museum. Her main research focus is Estonian everyday culture and its modernisation in the 20th century, particularly home and food culture. She has also published studies on the contemporary interpretations and applications of intangible cultural heritage and museology; she has curated several exhibitions and edited collections of scholarly articles.

E-mail: [anu.kannike\[at\]erm.ee](mailto:anu.kannike[at]erm.ee)